

Az atomizáció előnyei*

Rév István

I.

A magyar vidéken átutazó nyugati turista jellegzetes látványra figyelhet fel a városon kívüli utak mentén: hatalmas, egybefüggő szántóföldek az egyik oldalon, s kicsi, keskeny parcellák a másikon. A turista, aki halott valamit a második gazdaságról, meglepődöttséggel véli felismerni a virágzó háztáji gazdaság bizonyítékait a keskeny parcellákban. Ám a naiv érdeklődő tévúton jár: a látogatott csal. A keskeny csíkok a termelőszövetkezetekhez tartoznak, és részesműveléses rendszerben művelik a szövetkezeti tagok és családtagjaik – a földművelők a termés egy harmadát kapják meg –, míg a másik oldalon elterülő földek a családok magántelkei, s a spontán kollektivitás jegyében álltak össze a nagy táblák. A keskeny telkek rejtik a koncentrációt, az egybefüggő szántóföldek kis családi gazdaságokat takarnak. A nagy kicsi, s a kicsi nagy, a koncentráció elaprózódást jelent, a feldarabolt földterületek kooperatív munkát. Vagy fordítva van? Melyik a látszat, és melyik a valóság? A táj figyelmeztet: a

világnak ezen a részén a valóságos folyamatok – szó szerint is – a felszín mögött bújnak meg.

A társadalomtudósok azonban általában általában nem óvatosak, és azonnali magyarázattal szolgálnak a különös látványra: a földeknek ez a paradox megoszlása a dolgok természetes folyamata, következménye az enyhüléssel járó konszolidációnak, konvergenciának, a szocialista pragmatizmus engedékenységének. Külső és belső tényezők egybejárása ez: az ideológiai, technikai és kereskedelmi csatornákon a Nyugat demonstrációs hatása szüli újra a kispolgári fogyasztói mentalitást, ez erősíti a reformer, technokrata elit törekvéseit. A látvány a piaccgazdaság és a tervgazdálkodás deformált, de örömdetes szüleménye. Ám ez a kremlinológus elképzelése, aki úgy hiszi, a történelmet csak a pártszékházak zárt ajtóinak mögött, a gazdasági kutatóintézetek szemináriumain, nyugati kereskedelmi bankárok Wall

* A tanulmány 1985-ben készült angol nyelven. Megírása alapjául az Állami Ellenőrzési Központ (1955 augusztusától Állami Ellenőrzési Minisztérium) Begyűjtési Főosztályának dokumentumai szolgáltak. Az ÁEK dokumentumok pontos levéltári jelzeteit 1996-ban nem volt módomban helyreállítani. Az egykori Új Magyar Központi Levéltárban (ma az Országos Levéltár része) őrzött dokumentumok fénymásolatairól nem lehetett pontosan rekonstruálni a fondok jelzeteit. A jelen kontextusban az írásnak elsősorban historiográfiai érdekessége lehet, az állítások filológiai pontos bizonyítása ma (már) nem harci kérdés. Az elméleti irodalom hivatkozott forrásai historiográfiai arulkodóbbak, mint az ÁEK fondok lelőhelye. Ezért bátorítottam ezt az írást a szerkesztők kérésére, még ilyen sánta filológiai apparátussal is magyar nyelvű közlésre átadni.

Street-i tárgyalóasztalainál és genfi villák békésen parázsló kandallói mellett üldögélve Gorbacsov és Reagan csinálják.

Nekem van egy másik elképzelésem, én egy más történetet szeretnék elmondani. A történelmet néha a falvakban, a parasztházakban, a szántóföldeken is csinálják az éj leple alatt, sőt internálótáborokban és börtönökben is, olyan emberek is, akiknek látszólag semmi hatalmuk, esélyük és lehetőségük nincs a történelembe beleszólni – akik jogfosztottak, elszigeteltek, atomizáltak.

II.

Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság példájából okulva – amely a parasztság támogatását a földek államosítása miatt vesztette el –, 1945-ben a Kommunista Párt úgy döntött, hogy felosztja a mezőgazdasági nagybirtokokat. 1945 után Magyarország a törpebirtokok és kis-parasztok országa lett. A telkek átlagos nagysága 5 hold alatt volt. A földreform után hatályban maradt a kötelező terménybeszolgáltatási rendszer, amelyet még a második világháború idején vezettek be. A beszolgáltatás nyilvánosságnak szánt indoka a nehéz életkörülmények és a városokban uralkodó élelemhiány volt.

Az új politikai rendszer konszolidációjával, majd a későbbi egypárti hatalom kialakulása során a pénzintézeteket, az ipart és kereskedelmet fokozatosan államosították. Az egyre kiterjedtebb állami tulajdon és a magánparasztgazdaságok közötti különbség, ellentét és feszültség folyamatosan növekedett. Amikor az állami szférában bevezették a tervgazdálkodást, a beszolgáltatási rendszer a mezőgazdaságban a tervgazdálkodást volt hivatva pótolni. A beszolgáltatási rendszer nemcsak súlyos terményadóként működött, hanem eszköz is volt az állam kezében, amellyel az meghatározhatta, hogy a földművelőknek mit, mikor, hogyan és milyen mennyiségben kell termelniük. A beszolgáltatási rendszer a közvetlen és teljes körű állami beavatkozás segítségével megalapozta az alig rejtett állami földtulajdont, de egyszersmind fenntartotta a magángazdaság egyre nyomorúságosabb látszatát is.

Az egységes földbirtokrendszer kialakítása – több százezer gyorsan és folyamatosan egységesülő méretű kis telek – teremtette meg az egységes beszolgáltatási rendszer alapját, amelyben minden magángazdaságnak egyforma jellegű kötelezettségei voltak. A beszolgáltatási rendszer arra kényszerítette a parasztokat, hogy az ország bármely területén ugyanabban az összetételben és mennyiségben termesszenek mindent, amire a tervező szerint az országnak szüksége lehetett. Ez a kényszerű mikroönellátás a népgazdasági méretű önellátás tükörképe volt, sőt valójában a két világháború közötti szovjet gazdaság hatalmas természeti forrásokat kiaknázó autarchiáját utánozta.

1948 után egy átlagos, kis magángazdaságnak (amely körülbelül 5 hold földet jelentett) a következőket kellett termelnie és beszolgáltatnia: búzát, rozst, árpát, zabot, kukoricát, napraforgómagot, szénát, burgonyát, babot, borsót, lencsét, baromfit, tojást, tejet, vaját, bort, sertést, zsírt és marhát vagy marhahúst. A tervezőknek és központosítóknak az volt az érdeke, hogy minden egyes kis magángazdaságot az állami mezőgazdaság miniatűr, ám teljes másává alakítsanak, hogy mindenki, mindenhol ugyanazt termelje.

Ám ez az erőltetett önellátás (helyesebben, majdnem-önellátás, hiszen a termelőket a családjuk szükségletén felüli, beszolgáltatatható fölösleg termelésére kényszerítették) csökkentette a parasztnak a környezettől való függőségét. Az önellátás már a gazdasági világválság idején is a közép-európai parasztság jellegzetes védekezési mechanizmusa volt, ilyen módon sikerült kivonniuk magukat a környező világ általuk ellenőrizhetetlen, politikai és gazdasági befolyása alól. Egy szakosodott gazdálkodó mindig jobban ki van téve a piac és a gazdaság nehezen kiszámítható változásainak, mint egy önellátó (vagy kváziönellátó) gazdálkodó. A központosító hatalom azt akarta elérni, hogy a magyar parasztság egyetlen politikai és gazda-

sági központtól függjön, a tervező a törpe magángazdaságokat liliputi nemzetgazdaságokká kívánta változtatni. A kényszerített kvázionellátás azonban növelte a parasztság függetlenségét, kevésbé fügtek már a külvilágtól, a kereskedőtől, az egyre csökkenő vásárlóerőtől. Az a beszolgáltatási rendszer, amely egyre kevésbé rejtett állami tulajdont hozott létre a mezőgazdaságban, egyben szabadabbá tette a parasztságot a gazdaság átláthatatlan törvényeitől.

A szocialista társadalom természeténél fogva antiindividualista. Kiinduló elve és célja, hogy feloldja a termelés és a kisajátítás közötti ellentmondást. Az elképzelések szerint a tervezés eszközével véget lehet vetni a piacgazdaság individualista anarchiájának, sőt harmonikus társadalom teremthető az egyéni államivá, a láthatatlan és kiszámíthatatlan erőket tudatos folyamattá változtatva. Ahhoz, hogy a központ által meghatározott terv zavartalanul megvalósulhasson, hogy a tervező grandiózus társadalmi elképzelése létrejöhessen, minden egyéni tevékenységnek szigorú központi ellenőrzés alatt kell állnia, hogy a tettek és résztevékenységek milliárdjai beleilleszkedjenek a társadalom gigantikus és előre elgondolt munkamegosztásába. Innen nézve érthető az a paradoxon, hogy miért töri a fejét az antiindividualista központosító egyfolytában az egyén problémáin. A tervezőnek meg kell találnia minden gazdasági folyamat, a központosítónak pedig minden ember helyét a bonyolult gazdasági és politikai gépezetben. A kollektivista, antiindividualista, központosított társadalom építése meglepő módon a termelők és állampolgárok teljes körű individualizálásával kezdődik.

Miután az Országos Tervhivatal kidolgozta a népgazdasági tervet, felosztja azt a különböző minisztériumok, igazgatóságok, szervezetek és nagy területi egységek között. Ezek ugyanilyen módon tovább osztják a munkát a vállalatok, körzetek és falvak között, amelyek a feladatokat azután felosztják a parasztok és a munkások között. A terv alapegysége az egyéni termelő, különösen a mezőgazdaságban, hiszen a beszolgáltatandó mennyiséget az egyéni termelő osztály-, anyagi, társadalmi és politikai helyzetétől függően határozzák meg. Egy falu kvótája a járás kötelezettségének bizonyos százaléka (a falu lakosainak helyzetétől, számától és a föld minőségétől és mennyiségétől függően), az egyéni kvóta pedig a falu kötelezettségének meghatározott hányada. Ám az egyéni kirováásokat nemcsak a falura kirott mennyiség dönti el, hanem a földművelők egyéni helyzete is, amely különbözhet a föld minőségétől, mennyiségétől és típusától függően, valamint a tulajdonosnak a világháború előtti státuszától, régi politikai tevékenységétől, feltételezett politikai hitvallásától is. Ötszáz különböző módja volt az egy holdra jutó kötelezettségek kiszámításának, de végül a kirovott mennyiségek összegének a falu kvótáját kellett kitennie, a falvakénak a járásét, a járásokénak a megyéét, vagyis az egyéni kötelezettségek összegének egyeznie kellett az Országos Tervhivatal által kiszámított országos tervvel. (Mivel a terv lebontására és azután a lebontott tervszámok felösszesítésére vonatkozó szabályok merőben különböztek egymástól, meglepő lett volna, ha az eredetileg előírt mennyiségek egyeztek volna a végeredménnyel, vagy ha a hierarchia bármely pontján egyezések lettek volna.)

1952-ben a minisztériumoknak havonta körülbelül 214 ezer különböző gazdasági mutatóról kellett jelentést tenniük az Országos Tervhivatalnak, és további 55 ezerről a Központi Statisztikai Hivatalnak. Ezeknek a gazdasági mutatóknak az összeállításához a minisztériumoknak milliós adatot kellett begyűjteniük a megyéktől, a megyéknek a járásoktól, azoknak a községektől, a falvaknak az egyéni termelőktől. Egy községi begyűjtési előadó ideje java részét (kb. napi 9 órát) kérdőívek kitöltésével töltötte, azon igyekezve, hogy a tervbe vett lebontott és azután felösszesített számok legalább hasonlítsanak egymásra.

Míg 1943-ban 5 adminisztrátor jutott 100 fizikai dolgozóra, 1955-ben ez az arány már 35 a 100-hoz volt. S bár látszólag mindenki valóságos adatok begyűjtésén szorgoskodott, az érdekük azt diktálta, hogy sokszorosan eltorzított, meghamisított adatokat továbbítsanak a felügyeleti szerveknek. Az adatokat csak akkor lehet igazán hihetően meghamisítani, ha a rendelkezésre álló erőforrásokról is sikerül hamis képet festeni. Egy technikailag elmara-

1954-ben egy, az Állami Ellenőrzési Minisztérium által az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatalnál készített felmérés kimutatta, hogy a gazdálajstromok egyes rovatainak összevetése után 635 600 katasztrális hold hiányzott a beszolgáltatással megterhelhető országos földterületből. Ez az állam számára elveszett, a tervező számára kiesett terület – amelyről lehetetlen volt megállapítani, hogy pontosan hol is van – megközelítette Pest megye egész, 649 122 katasztrális hold beszolgáltatásra kötelezhető földterületét. Pest megye területéből viszont két évvel később 104 188 katasztrális holdat találtak terheletlenül egy vizsgálat során. A hierarchia minden szintjén „elveszett” valamennyi föld. Földterületek tűntek el akkor, amikor termelőszövetkezetek alakultak vagy bomlottak fel, amikor a kulák-birtokokról jelentést tettek a megyének, amikor telkeket egyesítettek vagy – a progresszív adózást kijátszandó – családtagok között szétszítottak, amikor a falu szántóföldek erdősítéséről számolt be (s a később vizsgálatot tartó bizottság egyetlen fát nem talált a környéken), amikor a parasztek egyszerűen otthagyták a földjüket, és a városokba menekültek, avagy amikor a telek tulajdonosa az Állami Ellenőrzési Minisztérium kihallgatása során képtelen volt felismerni még a saját földtulajdonát is.

Volt például egy termelőszövetkezet – az Állami Ellenőrzési Központ dokumentumaiban említett, Adony környéki híres Holdvilág Tszcs –, melynek tagjai állítólag csak éjjel művelték földjüket, hogy a gazdaság pontos méretét ne lehessen megállapítani. Amikor a beszolgáltatási kötelezettséget kivetették a szövetkezetre, nem volt tudható, hogy pontosan mekkora területet kell megterhelni. Egy olyan országban, ahol nyolc év alatt a teljes megművelhető földterület nagyságával megegyező földállomány cserélt gazdát, ráadásul többször is (1945 és 1953 között), nem csoda, hogy a föld jelentős hányada nem volt föllelhető.

Nemcsak a termelők, hanem a hatóságok is jobban jártak a föld eltitkolásával. Kevesebb terület kevesebb kötelezettséget jelentett, és amikor a helyi apparátus a hivatalos nyilván tartásból hiányzó földekről gyűjtött be illegálisan, a felsőbb szervek tudta nélkül terményadót, nemcsak az év végi hiányok egy részét tudta behozni, hanem még az eredetileg kisebb földterületekre készített tervet is „túlteljesítette”. Így azután a helyi apparátus nem egyszerűen adatokat akart a termelőktől, de ugyanannyira ráutalt volt a hamis információra, mint a termelő az adatok meghamisítására. Az apparátus kibúvói, év végén készített magyarázkodásai azokra a meghamisított adatokra támaszkodtak, amelyeket a termelők szállítottak. Az apparátust nem egyszerűen az információ, hanem a tudottan torz adat megszerzésének szükségessége hozta a gazdálkodóktól függő helyzetbe. A hatalomnak érdekében állt, hogy hagyja magát becsapni.

Már az év elején mindenki tudta – még az Országos Tervhivatal elnöke is –, hogy a Tervet képtelenség lesz teljesíteni. A hierarchia alsóbb szintjein működő hivatalnokok számára világos volt, hogy az adatok, melyekre a tervet alapozták, valótlanok voltak, hiszen ők fabrikálták ezeket. (A Tervhivatal pedig tudatosan „progresszív” terveket készített, vagyis minden évben emelte a betakarítandó terménymennyiség terveit, holott a termés minden évben csökkent az előzőhöz képest.) Mindenki pontosan tudta, hogy az év csak bukással végződhet, és az Állami Ellenőrzési Minisztérium vizsgálatot fog majd kezdeményezni, hogy a katasztrófa felelőseit leleplezze. A gazdálkodónak, az egyre szegényebb parasztságnak szabadságán kívül nem volt sok veszténivalója, az apparátusban dolgozóknak azonban annál több: pozíciójuk forgott kockán, az azzal járó privilégiumokkal együtt. Márpedig egy kegy- és állásvesztett tisztviselő igen szerencsétlennek tűnt az 1950-es évek Kelet-Európiájában. A katasztrófát csak hihető alibivel lehetett elkerülni. Aki jó történettel állt elő, megmenekült – legalábbis a következő ítéletnapig.

Akinek gyenge képzelőereje volt, vagy nem tudott a paraszttal együttműködni, hamar elbukott. Egy falusi tisztviselő, akit tíz tonna kukorica eltűnéséért vontak felelősségre, azt állította, hogy a csűrben tárolt magokat megették a tyúkok. Ez a történet nem hangzott túl jól, s a tisztviselőt két év börtönbüntetésre ítélték. Egy állami gazdaság igazgatója 1953-ban

a hatalmas búzaveszteséget azzal magyarázta, hogy a frissen beszerelt vákuumgépezet túlszárította a gabonát. Ez sem volt jó mese, ő is börtönben végezte. Amikor azonban egy körzeti tanács elnöke a tejveszteséget azzal magyarázta, hogy a parasztek a teheneiket a téeszbe adták, ezért nem tudta rajtuk behajtani a terményadót – azt elfogadták. Két évvel később a Begyűjtési Miniszterium rendőrcsapatokkal megerősített képviselője megjelent egy kis hegyi faluban, hogy erővel behajtsa a terményadót. A parasztek azt állították, hogy éppen a téeszcsé felé iparkodnak, ugyanis csatlakozni akarnak, ezért nem tettek még eleget a beszoigálatási kötelezettségnek. A miniszter, aki tisztában volt vele, hogy a szövetkezeti tagok beszoigálatási kedvezményre jogosultak, és volt valami képe arról, hogy a szövetkezetek jelentős része csupán áltársulás, azt mondta: „Ez nyilvánvalóan csak ármánykodás; senki nem csatlakozik a téeszhez csupán a saját szabad akaratóból.” 1953-ban a begyűjtési miniszter úgy nyilatkozott, hogy az előző év kukorica és napraforgómag kiesése a begyűjtött termény átlagosnál magasabb víztartalmával volt magyarázható. Bizonyára úgy gondolta, hogy a bátraké a jövő, azoké, akiknek van merszők a leghihetlenebb hazugságokkal előállni, hiszen 1952 volt az elmúlt két évtized legszárazabb nyara.

A történész dolga ezen a ponton bonyolulttá válik: gyakran nehéz eldönteni, hogy a levéltári dokumentum szembenállásról, netán politikai ellenállásról vagy éppen ellenkezőleg, a kollaborálás sajátos esetéről tudósít-e. A neves szovjet V. I. Muhacsev, az Isztoricseszkie Nauki 1960/3. számában *Rol robotcsih brigad v kollektivizacii Uralcsko gyerevnyi* címmel közölt figyelemre méltó elemzést. A sokra tartott szerző beszámol arról, hogy 1929 októberében–novemberében Vorobjevszkben a kulákok átermelőszövetkezetet alapítottak, amelyet azután a Tyumenből jött három bolsevik segítségével szervezett komszomolsejt leleplezett, és az álszövetkezetet áldozatos munkával így azután sikerült fölszámolni. Válaszul a pórul járt kulákok fegyveres megmozdulást szerveztek, majd miután ártalmatlanná tették őket, a komszomolistákból alakult brigád tagjai most már valóságos szövetkezetet hoztak létre az álságos helyén. Bár Magyarországon a nagyobb földdel rendelkező gazdák inkább birtokaik szétírásával próbáltak kibűjni a kötelezettségek alól, a szövetkezetekbe pedig a volt agrárproletárok és az úgynevezett törpebirtokosok léptek be, de az a tény, hogy 1952 végén megvonták a szövetkezés alacsony formájának tekintett I. és II. típusú szövetkezeteknek addig járó beszoigálatási kedvezményeket, azt mutatja, hogy a szövetkezetek alapításával Magyarországon sem volt minden rendben. A történésznek tehát nemcsak azt nehéz eldöntenie, miképpen is értékelje a dokumentumokból kibontakozó képet, hanem még azt is, hogy valójában mi történt. Az történt-e, hogy a parasztek beléptek a szövetkezetbe, és az erőszaknak engedve, úgymond, kollaboráltak a rendszerrel, avagy az, hogy igen ravasz módon túljártak a hatalom eszén, amikor a szövetkezetalapítást választották a kibűjás eszközeként?

A parasztsággal együttműködő tisztviselők boldogultak még a leginkább. Az olyan adminisztrátorok, akik hagyták, hogy a parasztek a feketepiacon eladják a teheneiket, majd hirtelen szarvasmarhavészről tettek jelentést a járásnak; akik asszisztáltak a születési anyakönyvi kivonatok meghamisításához (a falu lakossága egyszer csak elaggott, mivel a 65 évesnél öregebbeknek a törvények elengedték a terményadó egy részét); akik elfordították a fejüket, amikor a parasztek áltéeszcséket alakítottak; akik nem emeltek szót, amikor egy család papíron felosztotta a rokonság között a földet; akik segítettek az állatokat az erdőben, a gabonát a föld alatti tárolókban rejtegetni. Míg a politikai és történeti elemzés sablonjai a hatalmon lévőket és a hatalomtól megfosztott termelőket örök szembenállásban láttatják, ezek a források inkább szoros összefonódásra, egymástól való függésre, egy Nagy Kapocscsra utalnak. Ahhoz, hogy az apparátus emberei a felszínen maradhassanak, szükségük volt a termelők túlélési stratégiáira.

Am ha mindez igaz lenne, ha az apparátus érdeke valóban azt kívánta volna, hogy a termelőkkel együttműködve csapják be azt a rendszert, amely az apparátus létét és hatalmát

biztosította, akkor hogyan volt lehetséges sztahanovista munkaversenyeket rendezni, minden évben az előző év bázisánál magasabb progresszív terveket készíteni, normákat rendezni, a munka frontján megnyert egyre újabb csatákat jelenteni? A rekordok és a szabotázs között nincs ellentmondás: hadd illusztráljam ezt egy profán példával. Egy sertésstenyésztő téeszcsének a tenyésztés minden szakaszára tervet kellett készítenie. Egy alapos vizsgálat derítette ki, hogy az 1953. tervén során „igazgatósági szinten 6300 indokolatlan búgató” szerepel a nyilvántartásokban. A sertésszaporítási tervben csak a kocák búgatója szerepelt, a közös gazdaság azonban nem kímélte a süldő malacokat sem. Ily módon a parasztok túlteljesítették a tervet – több volt a kismalac, mint a tervezett –, de egyúttal a titkos alom egy részét el is tulajdonították saját maguk számára. Ellenállás ez vagy szodomizmus? Avagy mind a kettő? Még a túlteljesítés is lehetett a rendszer elleni küzdelem eszköze, nehéz helyzetbe hozva így a történést, aki szeretné egymástól elválasztani a kollaborálást és a parasztember bátor kiállását.

III.

Amikor a kollektivizálás első hulláma elindult 1948-ban, az apparátus fő feladata a téeszkek szervezése lett. A helyi és központi apparatcsikok éjt nappallá téve dolgoztak azon, hogy a parasztokat propagandával, adminisztratív intézkedésekkel, erővel vagy jó szóval rávegyék a belépésre a közösbe. Sem idejük, sem energiájuk nem maradt arra, hogy a begyűjtéssel foglalkozzanak. A frissen alakult téeszcsék terményadó-kötelezettségét csökkentették, tehát az apparátus téeszalapító sikerei egyben azt is jelentették, hogy nem tudták a kirovást teljesíteni. A kuláktalanítás idején – amikor a kulákokat internálták, földjeiket elkobozták – a terményadóval sújtható területek mennyisége tovább csökkent. (A kuláknak minősített gazdálkodók egy holdra jutó kötelezettségei lényegesen meghaladták a szegényparasztok egy holdra kirótt beszolgáltatási terheit.) Amikor elkezdődött az új szocialista városok építése, a megnövekedett építőipari munkaerő-szükségletet a falvakból kellett fedezni. A falvak elnéptelenedését nemcsak a megélhetés mind nagyobb nehézségei okozták, nem csupán a Párt parasztsággal szembeni bizalmatlansága űzte el a gazdálkodókat a földről, a népvándorlást nem csupán a mobilizálási kényszer okozta, hanem az állandóan újratermelődő szűk keresztmetszetek is, amelyek a centralizáció és a centralizációval szembeni ellenállás termékei voltak. Minden központosított gazdaság szándékosan is, meg akarata ellenére is állandóan hiányokat, szűk keresztmetszeteket produkál. Ahol szűk keresztmetszetek vannak, ott mindig vannak prioritások is, ahol pedig prioritások vannak, ott kampányoknak kell lenniük.

Ahol a hús hiánycikk, ott általában a húské lesz a legközelebbi főszerep. Ha a hatalmon lévők vágóhídra hajtják a teheneket, a tej lesz az újabb hiánycikk. Ha a baromfi az éppen zajló kampány áldozata, akkor a következő kampánynak a tojásokra kell koncentrálnia. A gabonakampány takarmányhiánnyal végződik, a takarmányhiány miatt levágják az állatokat, és megint következik a húshiány. A vezetőség úgy érezhette magát, mint a tengerész, aki egyetlen homokszákkal próbálja betömni a hajó testén keletkezett megszámálhatatlan léket (Struve 1930: 146). Az egyik évben a takarmányhiány miatt a parasztoknak makkot kellett gyűjteniük az erdőn. Minthogy azonban a vadászat igen nagy jelentőséggel bírt a párt- és állami vezetők számára, az erdőbe főleg a vadásztársaságok tagjainak volt bejárása. A makkgyűjtésre utasított parasztok így nehezen teheték volna be a lábukat az elzárt vadászmezőkre. Ez az egymással szembenálló prioritások – mondhatnánk, hogy a szocialista gazdaság – megoldhatatlan dilemmája.

Az apparátus elkötelezettségét mindig az éppen folyamatban lévő kampány sikere alapján ítélik meg. De ha az apparatcsikok túlteljesítenek, ők lesznek a következő elkerülhetet-

len katasztrófa bűnbakjai, hiszen ők felelnek majd azokért a hiányokért, amelyeket az éppen folyamatban lévő kampány okoz. A Párt nincsen abban a helyzetben, hogy saját magát hibáztathatná az általa teremtett és működtetett rendszer hibáiért. A bajok okát ezért mindig a párt jobb- vagy baloldali, szakadár frakciójában kell keresni, amely elvakultságában olyan messzire ment, hogy a párt céljait is veszélybe sodorta. A kampányok az apparátust szélsőségek felé sodorják, s amikor a soros katasztrófa feltűnik a láthatáron, azokat bélyegzik szakadár deviánsnak, akik éppen a leglojálisabbak, akik a legkomolyabban veszik a célokat. Akik az előző kampány még friss emlékei miatt tudják, hogy az éppen zajló kampány megint csak újabb kampányba fog torkolni, s ezért szabotálják a munkát, szintén szakadárnak ítéltetnek. Akik túl messzire mennek a téveszek szervezésében, a disznók lemeszárlásában, a kulákok bebörtönzésében, a makkgyűjtésben, a baloldali árulók között találják magukat. Akik megpróbálják megmenteni a baromfit, hogy az tojást tojjon, a teheneket a tejért, a parasztokat, hogy legyen aki etesse a várost, azok a jobboldali ellenzék (pad)soraiban találják magukat (a tárgyalóteremben).

Mindig lehetetlen volt a jobboldali ellenség Szküllája és a baloldali szélsőség Kharübdiszé között ügyesen manőverezni. „1794 tavaszára Párizs már túl volt a rekvirálások első hullámán, s jó tartalékokkal nézhetett a jövő elébe. Eljött az alkalmas idő, hogy a párizsiak ellátásának terhére leginkább viselő gabonakörzeteknek némi elégtételt nyújtsanak. Ravasz és lelkiismeretlen döntés volt, amikor a forradalmi kormány Antoine Decombes-ot, a párizsi élelmezési biztost, a rekvirálások vezetőjét is a hebertista vádlottak közé ültette. Descombes-ot, aki a párizsiak érdekében gyakorolt kíméletlen nyomást az élelmiszerellátó körzetekre, guillotine alá küldték. Párizs elpusztíthatatlan volt, de élelmezési biztosai nem” (Cobb 1970: 286–287).

Válsághelyzetekben két jellegzetes reakcióval lehet gyakorta találkozni: a kampányszindrómával, amely azonnali cselekvésre ösztönöz, és a helyi vezetőség *déjà vu* élményből táplálkozó inaktivitásával. A Szovjetunió 1927-es gabonaválsága idején nagyon nehéz volt a helyi vezetőséget tettekre bírni, mivel még pontosan emlékeztek arra, miképpen végződött az 1925-ös gabonaválság. Moshe Lewin írja: „Az előző krízis emlékeivel magyarázható, hogy a helyi apparátus nem tanúsított elég erélyt. Központi határozatokra vártak, tudván, hogy ha saját nevükben cselekszenek, később őket vonják majd felelősségre” (Lewin 1968: 215). A helyi hatalom ezért mindig addig húzza várakozással az időt, ameddig csak teheti, de mivel a semmittevésnek is szabotázs szaga van, túldramatizálják az állapotokat. Ezzel demonstrálják, hogy egyrészt igenis aggasztja őket a helyzet, másrészt a helyzet túl súlyos és bonyolult ahhoz, hogy ők maguk elbánjanak vele. Ám ez a dramatizálás kétélű fegyver: a központi hatalom is megriad, a helyi vezetőket zaklatják, komoly intézkedéseket követelnek, vizsgálókat küldenek a helyszínre – akik persze nem azért kapják a pénzt, hogy üres kézzel távozzanak. Ki is derítik, hogy a válságot szabotázs okozta, a kulákok és a helyi tisztviselők összeesküvése, politikai elfajzás. És ezzel új kampány veszi kezdetét, amely a következő válságig, a következő kampányig, a következő felelősségre vonásig tart.

A „tervgazdaság” helyett találékosabb lenne ezt a rendszert „kampánygazdaságnak” nevezni. Ha valaha is elkészült egy terv, másnapra érvényét veszítette. Voltak a gazdaságnak olyan ágazatai, melyek csak az év közepén kapták meg a tervet, vagy nem is kaptak semmilyen tervet. Bevett gyakorlat volt a terveket az év vége előtt átírni, hogy jobban összhangban legyenek a tényleges eredményekkel. 1952-ben az ötéves tervet Magyarországon 472-szer írták át, az éves tervet pedig 113-szor.

A termelők individualizálása a gazdaságban az állampolgárok atomizálását jelenti a politikában. Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy a pártok, szövetségek, szakszervezetek, klubok és egyéb tömörülések felszámolása és egyetlen központi szervvel – egy párttal, egy szakszervezettel, egy ifjúsági tömörüléssel, egy nőszövetséggel – való helyettesítése a politikai élet végét jelenti.

Hannah Arendt *The Origin of Totalitarianism* című könyvében úgy érvel, hogy „a totalitárius rendszerek inkább a tömegek atomizálásán, mint a társadalom struktúra-nélküliségén alapulnak” (1966: 318). „A terror csak az egymástól elszigetelt embereken képes teljeseen úrrá lenni. Ezért minden tirannikus rendszernek az a fő célja, hogy az embereket elszigetelje egymástól. A terror kezdődhet elszigeteltséggel, de hogy mindig azzal végződik, s hogy a félelem legjobb talaja, az biztos” (Arendt 1966: 474). *The Crisis of the Republic* című könyvében így folytatja a gondolatot: „A terror hatékonysága szinte teljes mértékben a társadalom atomizálásának mértékétől függ. Mindenféle szervezett ellenzéknek el kell tűnnie ahhoz, hogy a terror teljes erővel uralomra juthasson” (Arendt 1972: 154). Az atomizálás célja, hogy mindennemű politikai cselekvést és párbeszédet lehetetlenné tegyen.

Az atomizáltság ezek szerint tehát a politikai párbeszéd, az önkéntes politikai cselekvés, valójában a politika halála. Ám érdemes észrevenni, hogy amikor az értelmes cselekvés minden formája lehetetlenné válik, amikor semmilyen politikai véleménynyilvánításnak nincsen élettere, akkor minden megmozdulás politikai ügygé válik. Ahelyett hogy megszűnne, meghalna, szétporladna, a politika szétoszlik. Mindenütt jelen van láthatatlanul. Ha a politikai életnek nincs nyilvános, elérhető színtere, ha nincs mód nyilvános kritikai politikai diskurzusra, akkor mindenből politika válhat, bármilyen viselkedés, gesztus, jel, hang politikai jelentést kaphat. Ha az emberek nem cselekedhetnek és beszélhetnek nyilvánosan, minden privát megszólalást és gesztust titkos politikai jelentéssel lehet gyanúsítani. Bár a társadalomtudósok azt állítják, hogy a demobilizáció, az individualizáció és az atomizáció a politika végét jelenti, én úgy gondolom, hogy a fenyegetettség uralomra jutásakor a politika nem hal meg, hanem kicsúszik a tudatos irányítás alól. A Központnak, minden látszat ellenére, nincs kontrollja többé a folyamatok felett.

Az atomizált társadalmak rezsimjei nemcsak mesterségesen gyártják a belső ellenséget; a politikai perek vádlottjai nem voltak mindig teljesen ártatlanok, hanem sokszor valódi ellenségek, még ha másképpen is, mint ahogyan a politikai hatalom ezt állította. A nyilvános szféra depolitizálása milliiónyi titkos ellenséget teremt. A munkahelyi teljesítmény-visszafogás nem gazdasági, hanem politikai tetté válik, Proustot olvasni nem az ízlés, hanem a világnézet kifejezése, a családszeretet nem emberi érzelem megnyilvánulása, hanem a kispolgári mentalitás jele, a parasztság túlélési technikái nem biológiai szükséglet, hanem alantas antiszocialista politikai cselekvés eszközei. Az atomizáció a parasztokat – és a társadalom minden más tagját – valóságos politikai szereplővé tette; ezután minden tettük politikáivá vált, még ha nem is egészen úgy, mint ahogyan a politikatudomány klasszikusai ezt értelmezték.

Nemcsak a privát cselekedetek, hanem még a természetes halál is közvetlen politikai jelentést kaphatott. 1955-ben a Központi Statisztikai Hivatal elnöke levélben részletezte Erdei Ferenc földművelésügyi miniszternek, hogy milyen szabálytalanságokat tartalmaznak a téészek tagjegyzékei. Válaszában a miniszter rámutatott: „(H)ja jelentési rendszerünkben olyan változtatást hoznánk létre, hogy engedélyt adnánk a különféle okokból eltávozottak névsorból való törlésére vagy ilyen értelemben a statisztikai rendszerünknek a megváltoztatására, ez komoly zavart okozna. Több mint két éve hónapról hónapra fölmerül, hogy a termelőszövetkezetekből eltávozott tagokat a névsorból törölni kell. Ez nem volna helyes, mert ebből az következne, hogy a termelőszövetkezeteknél a jelenleg nyilvántartott négyszázezer tagból a téészek leírának több tízezret, és ezzel megingatnák az egész taglétszámat, és olyan mozgást idéznének elő a taglétszámban, ami megingatná a téészek szilárdságát, és elengedhetetlen elemek ezt kihasználhatnák. Ha valakit kizárnak a téészből, meghal vagy egyéb okok miatt csökken a taglétszám, ez természetesen a jelentésben nem szerepelhet.” Ha magunkévá tennénk a parasztpárti politikusból kommunista földművelésügyi miniszterré lett önjelölt statisztikus értelmezését, akkor nem volna olyan parasztcsalád az ötvenes években, amely valami rokoni megboldogulás folytán nem folytatott volna ellenálló tevékenységet.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy bár a Statisztikai Hivatal 2 074 312 mezőgazdasági termelőt tartott számon, a Begyűjtési Minisztérium nyilvántartásában csak 1 631 532 begyűjtésre kötelezhető gazdálkodó szerepelt. Nemcsak egy egész megye, hanem a parasztságnak több mint 30 százaléka tűnt el évente a nyilvántartásokból.

A parasztnak gyakran kitűnő emlékeztük van. Eric Hobsbawm írja le, hogy a perui hegyvidék egy eldugott kis falvában a parasztnak még 1963-ban is képesek voltak írásos dokumentumok nélkül pontosan felidézni, hogy az 1607-es földosztás alkalmával ki mennyi földet kapott (Hobsbawm 1974: 141–142). A magyar parasztnak is voltak áthagyományozott történetekből emlékeik arról, hogy a középkor végén és az újkor elején ősek az erdélyi falvakban mindig hamis esküt tettek, amikor a termés pontos mennyiségéről kérdezték őket. Mielőtt megesküdték – román szokás szerint először az Istenre, aztán a Napra, majd a sóra és az Egyházra –, a szőrmesapkájukba leheltek, hogy lelküket a beszéd alatt odarejtve, a hamis eskü végeztével a tiszta lelket lélegezzék vissza a kucsmból. Ahogyan dédapáik juhaikat a dézsmára nem kötelezett ruténoknál rejtgették, úgy 1945 után a parasztnak állataikat sokszor a cigányoknál bújtatták, akiknek nem voltak beszolgáltatási kötelezettségeik, hiszen nem kaptak földet 1945-ben. A kulákok a szegényparasztnakhoz vitték állataikat, a szegényebb parasztnak pedig városi rokonaikhoz. A gazdák kísérleti úton megtanulták, miképpen lehet birkát a kútba rejtteni, a disznót éjszaka, gyertyafénynél levágni, a tehenet titokban megfajni, tyúkokat, sőt malacokat az ágy alatt tartani. A parasztnak csak akkor vághattak disznót – ahogyan a kollektív felelősség elve szerint a piacot is csak akkor szabadították föl, ha már a falu minden egyes lakosa eleget tett kötelezettségeinek –, ha az egész falu teljesítette a beszolgáltatási előírásokat. Az 1938-as adatokhoz képest 1950-ben a fekete disznóvágások száma 155,2 százalékkal nőtt, míg az állami disznóvágások száma 72,9 százalékra csökkent. 1951-ben ez az arány 130,4, illetve 87,5 százalék volt.

1953-ra a teljes magyar falusi lakosság lélekszámának 20 százaléka internálótáborba vagy börtönbe került (egyeseket többször is lecsuktak – a 20 százalék így értendő). A börtönökben ülő parasztnak tömege nemcsak a kormány eltökéltségéről és a terror fokozódásáról tanúskodott, hanem a parasztnak ellenállásáról is, avagy arról, hogy a Párt milyen arányban minősítette ellenállásnak a pusztá túlélést.

A politikai brutalitás újraszülő és fölerősíti a hagyományos erőszakot. A Legfelsőbb Bíróság levéltárából leírást kaphatunk a kor mezőgazdasági technikáinak etnográfijáról. A beszolgáltatási tisztviselőket kaszával, kapával, vasvillával ölték meg, a parasztnak cséplőt, kalapácsot, sarlót, taligát, kocsirudat és szekértengelyt vetettek be a begyűjtők ellen. Az erőszak formái gyakran középkorivá váltak. 1954-ben egy kis vidéki faluban a parasztnak kinyomták a begyűjtő tiszt szemét, levágták a fülét és az orrát, szétverték a fejét. Egy másik helységben egy fiú baltával kiloccsantotta az apja agyvelejét. Az apa a falu párttitkára volt. A Legfelsőbb Bíróság anyagaiból kiténik, hogy az úgynevezett „államellenes uszítás” és „közösség elleni bűntettek” után a bűnügyek listáját a gyilkosság és az emberölési kísérlet vezette.

A feszültség beszivárgott a falvak mindennapi életébe. A Legfelsőbb Bíróság dokumentumai szerint a mindennapos erőszakos cselekedetek áldozatai leggyakrabban a faluközöségből kerültek ki. Ezeket az eseteket nem könnyű rekonstruálni. Néha a gyilkosság egyszerű vendetta eredménye volt, bosszúállás egy lánytestvér vagy lánygyermek megerősztolásáért, vagy a falusi kocsmában kezdődött veszekedés természetes végkifejlete. De a mindennapos brutalitás drámai mértékű növekedése vidéken nyilvánvalóan a politikai brutalitás eredménye volt. Amikor bármilyen semmiségért hosszú börtönbüntetést kaphattak az emberek, bizonytalan időre internálhatták őket csupán szüleik származása miatt, amikor a hivatalos igazságtétel a terrortól vált egyenlővé, akkor az emberi indulatokat fékező erkölcsi törvények is meglazulnak.

A falusiak közötti összetartást – amely annyira erős volt, hogy végrehajtani javarészt csak más falubeliekkel, vagy még inkább városi munkásokkal lehetett – a hatóságok a köz-

segek megosztásával próbálták felbomlasztani. Néha a kulákokat igyekeztek rákényszeríteni arra, hogy más kulákoktól begyűjtsék a terményadót, a szegényparasztokat, hogy a kulákoktól begyűjtött terményt elszállítsák, családtagokat ejtettek túsul, hogy a családra nyomást gyakoroljanak. A hatóságoknak nem sikerült a begyűjtött mennyiséget növelni, ellenben elérték azt, hogy a falubeliek közti bizalmatlanság nőttön-nőtt. A falu külvilággal szembeni szolidaritását nem sikerült teljesen megtörni, de a közösség bomlási folyamata felgyorsult, a belső bizalom megingott, az egymás elleni erőszak megnyilvánulási szaporodtak.

A Begyűjtési Minisztérium feljegyzései szerint a terror legszörnyűbb éve, 1952 után, egyre nehezebb volt begyűjtési felelősöket, előadókat találni a községekben és a járásokban. A helyi apparátusból az út többnyire a börtönbe vezetett, a tisztségviselőknek, miután semmiféle furfanggal nem tudtak a tervező vágyainak megfelelni, csak a bűnbak szerepe juthatott. Ezen a ponton a repressziós ciklus új szakasza kezdődött, a Központnak liberalizáló intézkedéseket kellett hoznia, mivel a represszió nem volt tovább fokozható. 1952 végére komoly hivatalnok- és tisztviselőhiány állt elő a községekben. Az év vége után lehetetlenné vált az elnyomás további fokozása.

V.

A társadalomtudósok szerint a valóságos, komolyan vehető politikai mozgalmaknak mindig konkrét, világos politikai célja kell hogy legyen. Ahhoz, hogy megértsék őket, hogy politikai jelentőséget nyerjenek, bírniuk kell azzal, amit Anthony Giddens „diszkurzív tudatosságnak” nevez (Giddens 1979a: 223). Képesnek kell lenniük programot, közérthető, írásban megfogalmazott dokumentumokat létrehozni, a politikai helyzetet elemezni. Ennek hiányában alkalmazniuk kell olyan értelmiségieket, akik artikulálni tudják céljaikat és követeléseiket. Máskülönben, ahogy Eric Hobsbawm írja, „csak prepolitikus csoportoknak tekinthetők, amelyek még nem vagy csak most kezdték el megtalálni azt a nyelvet, amelyen politikai törekvéseiket kifejezik” (Hobsbawm 1959: 2). Vagy ahogy Eugene Genovese fogalmaz: „Szűk értelemben csak a felkelést lehetett politikai cselekvésnek tekinteni (a rabszolgák esetében). Ebből a szempontból az olyan tevékenységek, melyeket mások »a szolgálattal szembeni mindennapos ellenállásnak« neveznek – lopás, hazugság, színlelés, munkakerülés, emberölés, öngyilkosság, gyújtogatás –, a legjobb esetben is csak prepolitikus, egyébként pedig apolitikus akcióknak tekinthetők” (Genovese 1974: 598). Nézetem szerint azonban vannak idők, amikor semmilyen más tevékenységre nincs lehetőség, vagy pontosabban, amikor az ilyen cselekedetek a központi hatalom értelmezése szerint politikaiak válnak; így a mikroszintű akcióknak komoly következményei lesznek a makroszinten.

Sztálin halálát, valamint a pilseni, csehszlovák és kelet-berlini felkeléseket követően fontos változások történtek a kelet- és közép-európai országok többségében. Ezeket a változásokat a történettudomány és a politológia általában Sztálin halálának és az utána következő szovjetunióbeli változások közvetlen következményének tekinti. Az év júniusában magyar delegációt rendeltek Moszkvába, ahol új miniszterelnököt neveztek ki, akit új politikai irányvonal kidolgozásával bíztak meg. Az 1953 utáni „új szakasz” első és legfontosabb változásai a mezőgazdaságot érintették. Az új miniszterelnök – aki később, 1956 októberében újra miniszterelnök lett, majd 1958-ban kivégezték – 1945-ben, a földreform idején mezőgazdasági miniszter volt.

Talán nem lenne pontos történeti kijelentés, hogy a parasztság buktatta meg a klasszikus, sztálinista politikai rendszert 1953-ban Magyarországon, de úgy vélem, nem áll távol az igazságtól azt állítani, hogy a változások jelentős részben a vidék ellenállásának következményei voltak. Amikor az egyre növekvő helyi ellenállással szemben a helyi apparátus már nem volt hajlandó együttműködni a központi hatalommal, és az elnyomást lehetetlenné tet-

ték a parasztság ellenállási technikái, nem volt más választás, mint a radikális váltás, a kibú-jási technikákkal kötött, legalább időleges kompromisszum.

Am a struktúra alapvető változásai nélkül nem lehetséges liberalizálni. A liberalizáció első jelére minden leállt; mindenki még több engedményre várt. Az apparátus, amely addig az elnyomás, az erőszak eszközeit működtette, most megzavarodott. A parasztok, mihelyt ész-revették, hogy a hatóságok megzavarodtak és megbénultak, azonnal abbahagyták a beszo-lgáltatást. A beszo lgáltatási rendszer legsikertelenebb éve 1954 volt. A kompromisszum a struktúra változatlansága mellett képtelen megoldásnak bizonyult. Semmiféle módon sem sikerült a paraszto kat a beadott mennyiségek növelésére bírni. A rendszer visszatért az ere-deti, klasszikus mederbe. A represszió újból keménnyé vált; 1955-ben az új miniszterelnököt eltávolították, a régi vezetők visszatértek. Az egyetlen út ismét az elnyomás fokozása lett.

De az újabb repressziós hullám nem tarthatott sokáig. 1956 október 23-a reggelén, azon a napon, amikor késő délután a fővárosban elkezdődött a felkelés, a begyűjtési miniszter utolsó levelét írta a miniszterelnöknek: „Hogy semmi komoly incidens nem történt, hogy nyílt ellenállásnak nyoma sincs, az mind ez ideig csak annak köszönhető, hogy a begyűjté-si hivatalokat rendkívüli önmegtartóztatásra utasítottam, hogy elkerüljenek minden poten-ciálisan veszélyes helyzetet, hogy ne használjanak erőszakot, amely nyílt ellenállást provo-kálna. Minden kényszerű begyűjtést megszüntettem.”

A felkelők főleg munkások, diákok és városi értelmiségiek voltak. A városokhoz képest a vidék viszonylag nyugodt maradt. Az új kormány egyik első intézkedése mégis a beszo-lgáltatási rendszer azonnali eltörlése volt. És amikor novemberben a felkelést leverték, és a kormányt megdöntötték, a hatalomba visszatérő kommunistáknak nem volt más választá-suk, mint ezt a rendelkezést fenntartani.

VI.

Az *Encyclopedia of the Social Sciences* 1932-es kiadásában a következő megállapítást talál-juk: „A legszembeűnőbb különbség a primitív és civilizált társadalmak között a specifikus egyesülések ritkasága az egyikben s azok gyakorisága a másokban” (MacIver 1932: 147). Az elmúlt fél évszázadban ezen a téren nem sokat változott az intellektuális közvélekedés. *Rebellious Century* című könyvében a három Tilly (Tilly, Tilly és Tilly 1975: 276) Robert Michelst idézi, akinek mondata akár könyvük mottója is lehetett volna: „A szervezetség el-engedhetetlen feltétele a tömegek politikai küzdelmének” (Michels 1915: 26). Hannah Arendt pedig úgy érvel, hogy „az elszigeteltség az impotenciához vezet, mivel a hatalom mindig az együtt, egymással »összhangban« [Burke] cselekvő embereké. Az elszigetelt em-berek eleve hatalomfosztottak” (Arendt 1966: 474). A kollektív cselekvés leginkább szervezetségellenes teoretikusai, Frances Fox Piven és Richard Clovard is azt írják, hogy „az alsóbb osztályoknak az amerikai politikára időnként gyakorolt befolyása nem a szerve-zettségéből, hanem a tömeges tiltakozásokból és a tiltakozások romboló következményeiből fakad” (Piven és Clovard 1979: 36). A szerzőknek az a meggyőződése, hogy „bármilyen né-zőpontot foglalunk el a tömeg nyugtalanságának okát illetően, abban jobbra megegyezünk, hogy kivételes mértékű társadalmi elégedetlenség szükséges ahhoz, hogy a szegények apáti-ájából remény szülessék, a lemondás helyett büszkévé és cselekvőképpé váljanak” (Piven és Clovard 1979: 14). Nem én vagyok az egyetlen, aki ezzel nem ért egyet. De még James Scott is, aki legújabb könyvének már a címével is (*The Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*) ellentmond Pivennek és Clovardnak, a következőképpen lát-ja a helyzetet: „míg az intézményes politika formális és szisztematikus *de jure* változásokat akar elérni, a mindennapos ellenállás gyakran informális, és azonnali *de facto* nyereségre tör” (Scott 1985: 33). A legalávetettebb rétegeket végül is sokkal kevésbé érdekli az állam rend-

szerének a megváltoztatása, mint – ahogyan Hobsbawm írja – „a rendszernek saját előnyükre történő működtetése” (Scott 1985: XV). S bár egyetérték Scott-tal abban, hogy a parasztok úgy álltak ellen mindennapos működésének, hogy a hatalom központját nem támadták, az az elképzelés, hogy az ellenállás célja kizárólag az azonnali anyagi előnyszerzés volt, arra emlékeztet, amit Charles Tilly a kollektív akció elmaradott, reaktív formájának nevezett (Tilly 1976: 369). Tilly ezt úgy érti, hogy a parasztok a hagyományos rendszert, tradicionális kultúrájukat védték a modern és modernizáló állam behatolása ellen, hogy egy fontos, ámde anakronisztikus cél érdekében harcoltak, s törekvésük eleve bukásra volt ítélve.

A kommunista rendszer arra próbálta kényszeríteni a parasztokat, hogy saját racionális érdekeik ellen cselekedjenek, és egyúttal arra is, hogy felejtsek el a társadalom érdekeiről vallott elképzeléseiket is. Januárban vetni, az összes tehenet beszolgáltatni, minden disznót levágni, a tojást beszolgáltatni, hogy ne legyen a tyúkoknak min kotlaniuk – mindez a köz érdekei ellenére van, és szemben áll a józan megfontolással is.

A rendszer működésének ellenállva a parasztok a racionális mérlegeléshez és érveléshez való jogukat védték. Ha hajlandók lettek volna követni a Központ utasításait, akkor feladták volna az ésszerű gondolkodás lehetőségét, s ha azt feladják, emberi mivoltuktól hagyják megfosztani magukat. A parasztok az emberi autonómiához, az emberséghez való jogot védelmezték. Ahogy John Rawls fogalmaz *Justice as Fairness* című cikkében, az emberek akkor szabadok, ha „jogos követelések öntörvényű forrásának tekinthetik magukat; ha úgy láthatják, hogy követeléseiknek nemcsak a társadalom iránti kötelezettségeikért cserében van súlya” (Rawls 1985: 242). Ez a rendszer nemcsak arra próbálta kényszeríteni a parasztokat, hogy feladják a saját követeléseiket, hanem arra is, hogy a társadalom iránti kötelezettségeikről is lemondjanak. A társadalom érdeke az élelmiszerellátás folyamatos biztosítása volt, de a kampányok és központi utasítások végrehajtásával a parasztok minden jövőbeli élelemellátást megakadályoztak volna.

Gazdálkodói státusukat, gazdasági autonómiájukat védve szabad akarataikat és a társadalom kollektív érdekeit is védték. Ha teljesítették volna az előírásokat, komoly élelmiszerhiányt teremtettek volna, amely politikai válságba sodorta volna az országot. Ellenállásukkal a parasztok önmagával szemben is azt a rendszert védték, amelynek politikája kikényszerítette ezt az ellenállást. A rájuk rótt kötelezettségek teljesítésével a parasztok aláásták volna a politikai rendszert – ellenállásukkal viszont változásra kényszerítették. Az „alkalmazkodó ellenállás” arra kényszerítette a rendszert, hogy alkalmazkodjon az ellenálláshoz.

A parasztok cselekedetei a falusi élet történelmi hagyományaiból nőttek ki. Az ellenállás mozzanatainak megvolt a konvencionális helye a falu mindennapi életében. De mivel az állam, a központi hatalom a parasztokétól különböző értelmet adott ezeknek a cselekedeteknek, a tettek aktuális, politikai következményekkel járó és konvencionális jelentése eltért egymástól. A parasztok a rendszert változásra kényszerítették, a rendszer viszont a parasztokat tetteik újraértelmezésére. Nemcsak a politikai rendszer alkalmazkodott az állandó ellenálláshoz, a parasztoknak is el kellett fogadniuk azt az új jelentést, mellyel az állam tetteiket felruházta. A rutinszerű túlélési stratégiák politikai ellenállássá minősültek, a csak megélni próbáló parasztság politikai ellenséggé vált. A parasztok rákényszerültek az új jelentés elfogadására; a politikai cselekvés mindinkább a csalással, színleléssel, gyanakvással vált egyenlővé. A politikai kultúra a hazugságok kusza rendszerének, a disszimulálásnak a kultúrájává vált.

A megszokott túlélési stratégiáikat alkalmazva a parasztok megakadályozták az országra leselkedő gazdasági és ökológiai katasztrófát, és a rendszert változások bevezetésére és befogadására kényszerítették. Ha közelebről megnézzük a fontosabb és tartósabb közép- és kelet-európai gazdasági és társadalmi reformokat, többségükről kiderül, hogy a már létező illegális vagy fél-legális gyakorlat legalizálása. Ami első látásra hivatásos reformerek művének tűnik (kísérletezés a piac újraélesztésével, a háztáji és a szövetkezeti mezőgazda-

ság egymás mellett élése, az első és második gazdaság egymásba olvadása, engedmények a magánvállalkozásoknak, a tervgazdálkodás liberalizálása), az valójában a folyamatos atomizált ellenállás eredménye volt. A reformerek mintegy közvetítő szerepet töltenek be; bejáratosak a párhivatalnokokhoz és kormánybizottságokba, különböző tanácsadói testületek tagjai, s mivel már majd 30 év többé-kevésbé sikertelen reformjainak tapasztalata áll mögöttük, képesek megragadni a felkínálkozó alkalmat, és a politika számára elfogadható nyelven megfogalmazni azt, amit a maga nyers formájában a politika, saját létének veszélyeztetése nélkül nem fogadhatna el.

Ahogy Marshall Sahlins – Hilary Putnam nyomán – mondja, a parasztok – vagy általánosabban szólva a termelők – és a hivatásos reformerek között „nyelvi munkamegosztás” létezik (Sahlins 1985: IX). A reformerek új jelentést rendelnek az ellenállási tettekhez, mintha egyszerű pragmatikus, hatékonyságjavító újításokról lenne szó. A reformerek által használt jelentés különbözik mind az apparátus, mind a parasztság értelmezésétől. „A kontextus befolyásoló hatásától eltekintve, ez a munkamegosztás az emberek közötti társadalmi tapasztalatot és érdeklődésbeli különbségeket tükrözi. Ami számomra »verdeső madárka«, azt te »beteg verébnek« láthatod...” (Sahlins 1985: IX–X). Ami a parasztnak túlélés, az államnak osztályellenségek összeesküvése volt, az a reformerek számára egy terápia lehetséges eszközének tűnt. Az utóbbiaknak volt elképzelésük arról, miképpen lehet az amorf, atomizált tetteket intézményes keretbe helyezni. A reformerek megjelenése már annak a jele volt, hogy a rendszer lassan alkalmazkodott az ellenálláshoz. Az illegális gyakorlatokat legalizáló reformok, amelyeket az atomizált ellenállás, annak reformer megfogalmazása s a megfogalmazás állami értelmezése indított el, előrevetíti a rendszer gyökeres megváltozásának lehetőségét.

VII.

A gazdaság államosítását és a társadalom központosítását megelőzően, az individualizáció és atomizáció előtt, a parasztnak nem volt közvetlen kapcsolata a gazdaság és politika központjával. A régi időkben mindig volt valaki a szimbolikus vagy valódi központ és a politikai periféria, a vidék, a földműves parasztnok között. A falunak volt némi adminisztratív és közigazgatási autonómiája, az egyház közvetített a parasztnok és a világi hatalmak között, mindig voltak földesurak, akik kihasználták, kizsákmányolták a jobbágyokat, s kereskedők, akiket a nehéz időkben kizsákmányolással gyanúsíthattak; tehát mindig volt egy ütköző zóna, amely védte a központi hatalmat.

De 1945 után Közép-Európában az ateista államnak nem állt módjában Istent hibáztatni, vagy a gazdasági nehézségeket metafizikai büntetésként értelmezni. A központosítás eltörölte a helyi autonómiát. A földreform után nem voltak többé földesurak sem, és a kereskedelmet is szocializálták. A népi bünbakképzési mechanizmus is állami kisajátítás áldozata lett. A hagyományos bünbakokat, boszorkányokat, jadasasszonyokat, az uzorást, a szatócsot államosították. Helyükbe a mindent a politika nyelvén értelmező állam a történelemből levezetett osztályellenséget, az absztrakt ellenséges ideológiákat, a külső ellenséget, az elhajlókat, a szabotőrt, vagyis magát a termelőt állította. Ez azonban komoly dilemmát okozott a bűnöst kereső hatalom számára: egyrészt állandóan szabotőrt kellett produkálnia, másrészt mégsem lehetett mindenkit a rendszer ellenségének látni és mutatni, hiszen látható és előállítható hívek millióira is szükség volt. Ezért egy idő után úgynevezett ügyészi szűrőbizottságokat állítottak föl, ezek feladata volt eldönteni, hogy melyik társadalmi kategóriának éppen hány képviselője állítható bíróság elé, és mennyire elrettentő ítélet szabható ki egy-egy ügyben. A kor – a hatalom bünbakképzési igyekezetében – még az állatokat is átpolitizálta. Megszületett az igazi *zoon politicon*: a kolorádóbogár, a kaliforniai szövőlepke, az amerikai mocskos pajor.

Senki és semmi nem maradt, akire a hibát rá lehetett fogni, egyedül az állam, a kormány, a párt, a rendszer. A párt megpróbált bűnbakokat találni, megpróbálta megosztani a társadalmat, elterelni a figyelmet a politikai központ felelősségéről. De a bűnbakszerepre a kulák volt a legalkalmatlanabb. A kereskedőkkel ellentétben a kulákok a faluban éltek, ahol nem volt anonimitás, a parasztok tisztában voltak azzal, hogy a kulákoknak nagyon rosszul ment a sora, sokuknak nem is volt földje, és gyakran a legszegényebb parasztembernél is rosszabb körülmények között éltek. A parasztok nehezen tudták elképzelni, hogy a kulákok felelősek a hiányért és a nehéz körülményekért. És mivel a gazdaság individualizált volt, vagyis minden egyéni termelőnek saját kvótát írt elő az állam, a szegényparasztnak nem tudták volna elkerülni a rajtuk követelt teljes mennyiség beszolgáltatását akkor sem, ha a kulákoktól elveszik minden javukat. A kulákellenes érzületekkel senki nem ment semmire. A beszolgáltatási rendszer – minden igyekezete ellenére – csökkentette a falvak megosztottságát, s ezzel sebezhetőbbé tette a pártot, a kormányt, a rendszert.

Azzal, hogy az állam kisajátította és politizálta a bűnbakot, önmagát tette védtelenné és kiszolgáltatottá. Az állami indoktrináció eredményesnek bizonyult. Bár a kitalált ellenségek és bűnbakok alkalmatlanok voltak a nekik szánt szerepre, az emberek elsajátították az állam által rájuk kényszerített nyelvet. Az állandó hiányok, nehézségek és félelem közepette élő emberek senkit és semmi mást nem okolhattak, csak és kizárólag a politikai rendszert. A felelősöket csak a politikai szférában lehetett megtalálni, hiszen a politikától hagyományosan legtávolabb eső területeket is bekebelezte a politika. Az állam mondta ki, hogy valójában csak politikai felelősség létezik. A tettek politikai tettek, a gonosztevők politikai bűnözők. Az izgatás bünyügyi tételével kárhoznati csak a rendszert lehetett. Az állam jogilag elismerte, hogy mindenért egyedül maga tartozhat csak felelősséggel. Nem volt már többé ütköző zóna; a parasztnak nemhogy politikai hatalmuk, hanem *közvetlen* politikai hatalmuk volt. Bármit tettek, annak közvetlen hatása volt a hatalom központjára.

VIII.

Minél erősebb az elnyomás, és minél kiterjedtebb a totalitáriánus uralom, annál kisebb tere marad az autonóm emberi létezésnek. Ahogy Barrington Moore írja, a totalitáriánus társadalomban „nincs társadalmi és kulturális tér, nincsenek többé-kevésbé védett zugok, ahol az elégedetlen vagy elnyomott embercsoportok saját szociális berendezkedésüket, kulturális hagyományaikat kialakíthatják... A totalitáriánus társadalomban a szó szoros értelmében nincsen helye a jövővel vagy a múlttal való kísérletezésnek” (Moore 1978: 482–483). A terror tragikus ironiája azonban, hogy most kevesebb is elég a törvény megszegéséhez. Az olyan tettek, amelyeknek egy demokratikus társadalomban nincsen semmiféle politikai jelentőségük, komoly politikai cselekménynek minősülnek. Ilyen értelemben az elnyomás kiterjesztése nagyobb teret enged az ellenállásnak. Erving Goffman írja, hogy a zárt intézetekben „bensőséges kis történetek sorát találhatjuk, melyek a maguk nemében mind szabadságmozgalmak” (Goffman 1961: 305). „Egy bizonyos értelemben” – írta Michael Walzer – „az elnyomás szabaddá teszi az embereket, s minél radikálisabb az elnyomás, annál radikálisabb a szabadság” (Walzer 1970: 62). Amikor az emberek elnyomottak, nem tartoznak semmivel az államnak. De az elnyomás más értelemben is szabaddá teszi az embereket: amikor a politikai tevékenységnek nincs tere, az emberek minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználhatnak. Ilyen körülmények között a politika formális szabályai megszűnnek. Nem kell feltétlenül egy szervezet tagjának lenni a politikai cselekvéshez. Mindenki olyan eszközt használ, amelyet elér, amelyet maga megfelelőnek talál.

Mancur Olson amellettt érvel, hogy „(N)ilvánvalóan nincs értelme a szervezetek létezésének, ha az egyéni szervezetlen cselekedetek ugyanúgy, ha nem jobban szolgálják az egyén

érdekeit...” (Olson 1971: 7). Az is igaz, hogy Kelet-Európában a szervezet nélküli tettek nem választás eredményei voltak. A mindennapos ellenállásra mindennapos terror volt a válasz, a régi és új ellenállási formákra régi és soha nem látott elnyomási eszközök. De még a legcentralizáltabb társadalmakban is, ahogy Giddens írja, „a hatalmi viszonyok mindig kétirányúak, még akkor is, ha az egyik fél hatalma eltölpül a másikéhoz képest. A hatalmi viszonyok az autonómia és függőség kapcsolatai, de a legautonómbb fél is függ egy bizonyos fokig a másiktól, és a legfüggőbb fél is megőriz valamennyit az autonómiájából” (Giddens 1979b: 93). A gyengék „gyengeségüket fordíthatják a hatalmasok ellen... Pontosán a központosított gazdaságokban létrejött kölcsönös függésből ered, hogy a stratégiai helyzetben dolgozó munkások munkaerejük visszatartásával fenyegetve növelhetik hatalmukat... Egy olyan formális hatalmi rendszerben, melynek berendezkedése megközelíti a Weber által leírt bürokratikus szervezet ideáltípusát, valójában könnyebb az alluválóknek sikeresen manipulálni vagy becsapni a felsőbbiséget, mint a weberi ideáltipikus rendszerhez kevésbé hasonlító rendszerekben” (Giddens 1982: 203–204).

A központosított állam nem volt felkészülve arra, hogy elbánjon egyéni tettek milliói-val, amelyek a központosításra adott válaszok voltak, és túl rugalmatlan volt ahhoz, hogy a minden irányból jövő kihívások ellen megvédje magát. Az állam válasza még átfogóbb centralizálás volt, amely viszont újabb és újabb egyéni akciókat szült. Ahogy a nyílt, szabályos politikai tettek lehetősége szűkült, a hatalmi struktúra minden szintjén ellenállási pontok jöttek létre. A központosított állam a teljes körű központosítás ambíciójának áldozata lett; létezésének minden időpontjában a központosító erők és az ellenállás harcának pillanatnyi leképeződése. Az események folyamán természetesen változik a központosítás ereje, ambíciója és ideológiája. S eljöhét az az időpont, amikor a tüzetes politikai elemzés megállapítja, hogy a kölcsönös alkalmazkodási folyamat lényegében megváltoztatta az eredeti politikai struktúrát.

Idáig eljutni azonban nem könnyű. Nemcsak a rendszer rugalmatlansága miatt, hanem azért sem, mert az ellenállás atomizáltsága megakadályozza a demokratikus politikai kultúra kialakulását. A kemény, de sikeres, atomizált, egyéni ellenállás hosszú évtizedei után nehéz megtanulni a nyílt, egyértelmű viselkedést, és másokban megbízva, másokkal együtt, „összhangban” cselekedni.

Ricoeuri értelemben a parasztok rendelkezésére álló cselekedetek egyszerű tettek voltak, vagyis „nem igényeltek előzetes akciókat”. Előzetes akciókra, szervezkedésekre nem is lett volna lehetőség, az összeesküvések túl kockázatosak voltak, és mivel mindenki elszigetelt volt a másiktól, nehezen lett volna szervezhető (Ricoeur 1981: 202).

Bár a cselekvők atomizáltan működtek, a közösség kereteit és szabályait fenntartotta a mindennapos egymás mellett élés. Az egyén mögött még mindig ott állt a közösség maradványa, a falu, amely elvesztette ugyan autonómiáját, de maradék kerete mégis reprodukálódott a mindennapok ismétlődésében. Az ismétlés megőrizte azt a „hallgatólagosan alkalmazott közös tudást”, amely az atomizált ellenállás repertoárját alkotta. Nem lehetett beszélni, de nem is volt rá szükség. „Amit nem lehet kimondani, ... azt meg kell tenni.” – parafrazálta Giddens, a cambridge-i szociológus az egykori cambridge-i filozófust (Giddens 1979b: 40). S a parasztok tudták, látták, hogy társaik mit csinálnak. A falu túlélése az egyén sikeres ellenállásán múltott. Minél több parasztnak sikerült elrejtetni a termést, annál magasabbra szöktek az árak a feketepiacon. Minél magasabbak voltak a feketepiaci árak, annál kevésbé voltak hajlandóak a parasztok a termést beszolgáltatni. Minél sikeresebbek voltak a parasztok, annál nagyobb volt az ösztönzés az ellenállásra. Az ellenállás láthatatlan kezének, a mikroakcióknak mély hatása volt a politika makroszférájára. A cselekvők tökéletesen megértették egymást: a jelentés nem vált el cselekedeteiktől.

Bár atomizáltak voltak, de mégsem teljesen magányosak. Tudták, hogy egy több mint kétmillió titkos tömegmozgalom részei. Tudták, hogy titokban még az apparátus is csatla-

kozott hozzájuk, hogy az egyes tisztviselők azt remélték, hogy a parasztok ellenállása megfelelő alibit biztosít az ő túlélésükhöz is. A falvakban voltak kormányügynökök, titkosrendőrök, katonák is. De a parasztnak saját jelbeszédük volt, s mivel a társalgások a mindenkire vonatkozó közös helyzetre utaltak, nem volt szükség kérdésekre – a beszélő szubjektív szándéka nyilvánvaló volt, mivelhogy közvetlen, konkrét dolgokról szólt. A parasztnak csak élték az életüket, és az életmódjuk megváltoztatta a körülöttük lévő politikai rendszert.

Nemcsak a politikai rendszer alakult át lassan, hanem a faluközösség is. Az ember csak magára támaszkodhatott, s bár az egyéni ellenállás az egész közösséget segítette, nem volt, nem lehetett közösségi, közös vállalkozás. Az élet folytonos hazugságon alapult, ami nem adhat erős alapot a közösségnek. Amikor a parasztnak megértette, hogy a boldogulás egyedüli módja az egyéni, néma cselekvés, közösségi tudata visszafordíthatatlanul megrendült. A közösségért harcolni nem volt lehetséges, senki nem vállalta a vele járó kockázatot. A tévesz-tagok nem magasabb bérekért, hanem a háztáji birtok megtartásáért küzdöttek. Az állami gazdaságokat nem érdekelte a munkahelyi alku, csak a második gazdaság biztosítása. A parasztnak nem a falvak autonómiájáért harcoltak, hanem a piachoz jutás informális jogáért. A politikai rendszer megváltoztatásának az ára a közösség széthullása volt. Minél ügyesebbekké váltak a parasztnak a rendszer elleni harcban, annál elszigeteltebbek lettek a falvakon belül. Ahogy az ellenállásuk folytán egymástól elszigetelődtek, a központosítás kiteljesedett: individualizálódás a termelésben, atomizálás a közéletben, elszigeteltség a magánéletben.

„Az életem lesz a művészet: minden pillanat, minden lélegzet egy semmibe írt műalkotás” – mondta Marcel Duchamp, amikor felhagyott a festéssel. Ha bármi megteszi műalkotásnak, úgy bármi megteszi ellenállásnak is: az élet műalkotás, az élet ellenállás. „Bármilyen hang lehet zene” – mondta John Cage, „bárki lehet művész” – állította Andy Warhol.

Nem a történész, hanem az állam ruházta fel a mindennapi életet ezzel a különleges jelentéssel. A parasztnak nem magától fedezte fel az ellenállás művészetét, hanem belekényszerítették ebbe a szerepbe. Művészet nincs befogadó nélkül, ellenállás sincs reakció nélkül. Az állam interpretálása szükséges volt ahhoz, hogy a parasztnak élete ellenállássá váljék. Az államnak John Cage-éhez és Andy Warholéhoz hasonló képzelet volt, a parasztnak pedig lassan elfogadták az életüknek tulajdonított jelentést.

A műalkotást a semmibe írták. A parasztnak nem tudtak semmiféle nagyszabású akciót végrehajtani. Élték az életüket, és nem létező cselekedeteket hajtottak végre. Pont az ellenkezője ez annak, amit François Simiand és őt követve Fernand Braudel „*l’histoire événementielle*”-nek hívott (Braudel 1969: 12). Nem egyszerűen az életüket élték, hanem hiányt termeltek, lyukakat szőttek a történelembe, s ezzel nagyon nehezzé tették a történész életét. A történész már nincs abban a helyzetben, hogy tényeket hozzon a felszínre, amelyek dokumentumokban vannak eltemetve. Feladata inkább a parasztnak által a föld alá rejtett, nem létező tárgyak nyomainak felkutatása. Ám az eldugott élelmiszer szétbomlik a talajban. Mégis: még a rohadt, emberi fogyasztásra alkalmatlan gabonában is az ellenállás jelét azonosíthatjuk. A föld alatti zugban felejtett krumpli a sikert igazolja.

A parasztnak anyag nélküli tárgyakat hoztak létre: élelmiszert, amit sehol nem lehet föllelni, gabonát, amit sosem arattak le, nem létező földbirtokot, kisértetté vált embereket. Az ellenállás módszere a nemtörténés, eszköze anyagtalan, szereplői névtelenek.

Hagyatkozhatnánk az „elnyomás archívumaira” is – ahogy egy olasz történész nyomán az Állami Ellenőrzési Minisztérium és a Begyűjtési Minisztérium dokumentumait nevezhetnénk. De a parasztnak nem beszéltek a bírósági termekben. Csakúgy mint ősapáink, egy erdélyi kis hegyi falu lakói, akik 1815-ben körbevették egy társukat a falu templomában. A parasztnak úgy gyanították, hogy az illető elárulta a betakarított termés valódi mennyiségét az adóhatóságoknak. Áruló társukat az oltárhoz szorították, és szó nélkül agyonnyomták rádőlő testük súlyával. Az egész templomi gyülekezet némán állt, ugyanúgy, mint később a

bíróságon. Senki nem szólt egy szólt sem, egy hang sem volt hallható – kivéve, ahogy Simon és Garfunkel mondta volna: „a csend hangja”.

POST SCRIPTUM EGY 1985-BEN ÍRT TANULMÁNYHOZ 1994-BŐL

Csak a tanulmány megírása után kaptam meg James Scott-tól könyvének, a *Weapons of the Weak*nek a kéziratát. Az írás egy olyan antifoucault-iánus program jegyében született, amelynek előzményei George Rude, Richard Cobb, E. J. Hobsbawm, Robert Darnton és Carlo Ginzburg könyveiben találhatóak. Az írás mögött természetesen naiv, romantikus politikai feltevések húzódtak meg: a lassú, alig látható ellenállás aláássa, elmocsarasítja, sőt strukturális változtatásokra is kényszeríti a rendszert. 1985 táján nem volt látható, hogy ezek a gondolatok a rendszer bukása körüli időkben, az eredeti intencióktól gyökeresen eltérő politikai program legitimálására szolgálhatnak: a népre és így természetesen a parasztságra hivatkozó politikai igények a parasztság természetes, folyamatos és minden elnyomó rendszerrel szemben álló szabadságharcára mutathatnak. A nép romlatlan, hiszen a legsötétebb zsarnokság idején is, a kommunista uralom alatt is töretlenül ellenállt. A magyar parasztember tiszta maradt – gyakran egyedül ő –, mert képes volt szembeszegülni az állammal, a központosító hatalommal. Az ellenállás tisztító erejével érvelve igyekeztek (próbálnak ma is?) egyes politikai szereplők történelmi legitimitást találni politikai törekvéseik számára.

A kommunista rendszer munkája akkor vált teljessé, amikor mások is, a parasztok vagy a parasztok életét elemző történész vagy az ötvenes évek parasztjait politikailag felhasználni igyekvő kilencvenes évekbeli politikus is az egykori hatóság fejével kezd gondolkodni, annak nyelvét kezdi használni, amikor valódi, tudatos politikai ellenállást tétélez föl ott, ahol csak reflektálatlan mindennapi élet zajlott. A történész, amikor utólag, a kommunizmus összeomlásának magaslati (mély?) pontjáról milliók tudatos antikommunista ellenállásáról, a romlatlan parasztság szabadságharcáról beszél, akkor teljessé teszi a kommunizmus befejezetlen nagy művét. Amire a kommunista rendszer önmagában nem volt képes – mert nem tudta meggyőzni a népeiséget arról, hogy a pusztá evés egyértelmű, szintiszta politizálás –, azt most az utókor segítségével teszi meg. Ha a történész szabadságharcról, nemzeti ellenállásról beszél, akkor *post mortem* győzelemhez segíti azt a rendszert, amely életében csak vágyta ezt a sikert. Aki a klasszikus szocializmus korának magyar parasztságát mint politikailag ellenállókat millióit akarja a múlttal, a kommunizmussal történelmi érvként szembezegezni, az visszamenőleg hajtja a kommunizmus malmára a vizet.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arendt, Hannah (1966): *The Origin of Totalitarianism*. New York.
Arendt, Hannah (1972): *The Crisis of the Republic*. New York.
Braudel, Fernand (1969): *Ecrits sur l'Histoire*. Paris.
Cobb, R. C. (1970): *The Police and the People: French Popular Protest, 1989–1820*. Oxford.
Genovese, Eugene D. (1974): *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. New York.
Giddens, Anthony (1979a): *Hermeneutics in Social Theory*. In *Hermeneutics*. Gary Shapiro és Alan Sica szerk. Amherst.
Giddens, Anthony (1979b): *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley.
Giddens, Anthony (1982): *Profiles and Critiques in Social Theory*. Berkeley.
Goffman, Erving (1961): *Asylums: Essays on the Social Institution of Mental Patients and Other Inmates*. New York.
Hobsbawm, E. J. (1959): *Primitive Rebels*. Manchester.
Hobsbawm, E. J. (1974): *Peasant Land Occupation*. In *Past and Present*, 62.

- Lewin, Moshe (1968): *Russian Peasants and Soviet Order*. Evanston.
MacIver, R. M. (1932): *Interests*. In *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York.
Michels, R. (1915): *Political Parties*. Glencoe.
Moore, Barrington, Jr. (1978): *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*. New York.
Olson, Mancur (1971): *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.
Piven, F. Fox–R. A. Cloward (1979): *Poor People's Movements*. New York.
Rawls, John (1985): Justice as Fairness: Political Not Metaphysical. In *Philosophy and Public Affairs*, 14/3 (nyár).
Ricoeur, Paul (1981): The Model of the Text: Meaningful Action; Considered as a Text. In *Paul Ricoeur: Hermeneutics and the Human Sciences*. John B. Thompson szerk. Cambridge.
Sahlins, Marshall (1985): *Island in History*. Chicago.
Scott, James C. (1985): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven.
Struve, P. B. (szerk.) (1930): *Food Supply in Russia during the World War*. New Haven.
Tilly, Ch. (1976): Major Forms of Collective Action in Western Europe 1500–1975. In *Theory and Society*, 3/3.
Tilly, Ch., L. Tilly és R. Tilly (1975): *The Rebellious Century*. Cambridge, Mass.
Walzer, Michael (1970): *Obligations. Essays on Disobedience and Citizenship*. Cambridge, Mass.

A

Beszélő

decemberi számának tartalmából

Eörsi Itván verse – Engel Tevan István Rajza
Révész Sándor: Az 1996-os év összegzése
Beszélő beszélgetés – Tölgyessy Péterrel
Arató András: Alkotmányozási végjáték Magyarországon
Stephen Holmes: Liberalizmus a romokon
Babarczy Eszter: John Gray balladája
Dénes Iván Zoltán: Bibó-dokumentumok

Beszélő évek – 1958
Hegedűs B. András esszéje
Részletes kronológia, dokumentumok

Kertész Imre: Haza, otthon, ország
Rakovszky Zsuzsa Agatha Christie-ről, Kornis Mihály Orbán
Ottóról, Radnóti Sándor Závada Pálról, Szív Ernő berlini tárcája